

5. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Рад. Школа, 1989. – 608 с.
6. Максименко С.Д. Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження. – К.: КДПІ, 1990. – 240 с.
7. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. – К.: «КММ», 2006 (на трьох мовах, укр. (2006), рос. (2006), англ. (2007)).
8. Максименко С.Д. Психологія учіння людини: генетико-моделюючий підхід: монографія / С.Д.Максименко. – К.:Видавничий Дім «Слово», 2013.
9. Машбиц Е.И. Психологические основы управления учебной деятельностью. – К.: Вища школа, 1987. – 223 с.
10. Репкин В.В. Структура учебной деятельности // Вестник Харьков. ун – та. – 1976. - № 132. Сер. «Психологія», вып. 9. – С. 10-16.

УДК 159.9

Андрієвська В. В.

Київ

Інститут психології імені Г.С.Костюка

НАПН України

ДОСВІД ДИТИНСТВА І ОТРОЦТВА ЯК ЖИТТЄВІ ПЕРЕДУМОВИ ПРОФЕСІЙНОГО ПРОЕКТУВАННЯ (ЗА АВТОБІОГРАФІЯМИ ВИДАТНИХ ВЧЕНИХ)

Анотація

У статті зроблено спробу порівняти автобіографічні спогади таких видатних вчених, як С.Б. Кримський, Г.П. Щедровицький, Ю. Орлов, Ю.В. Шевельов, Карл Ясперс з тим, щоб, попри всю несхожість їхніх життєвих обставин, виявити спільні моменти в їх дитинстві і отроцтві, які, можливо, стали фундаментом для їхнього подальшого професійного самопроекткування. Йдеться про емоційний фундамент, на якому далі будується споруда професійних (а також особистісних) цінностей і сенсів. Цей емоційний фундамент містить кілька складових. Основні з них: а) довіра до світу, що завдячує ніжній і життєрадісній матері; б) досвід сильних значущих переживань; в) альтруїстична мотивація вибору майбутньої професії (наприклад: «ощасливити велику кількість людей» у С. Кримського); г) яскраво виражені пізнавальні

інтереси (інтенсивне читання, інтерес до серйозної наукової літератури); д) формування працьовитості як вияв внутрішнього зобов'язання реалізувати якусь понадіндивідуальну смислову цінність (переписування «Капіталу» К. Маркса малим Г. Щедровицьким); е) ініціативність (включно з підлітковою агресією), толерантність щодо конфлікту; є) розумний егоїзм (відмова від комфорту і тимчасових вигод заради великої мети самореалізації), заради майбутніх великих звершень.

Childhood and adolescence experience as a grounds of professional self-designing (on the basis of autobiographical works of prominent scientists)

Summary

The article makes an attempt to compare autobiographical memoirs of such scientists as S.B. Krymskii, H.P. Shchedrovychii,, Yu. Orlov, Yu.V. Sheveliov, Karl Yaspers in order to define common moments of their childhood and adolescence that have constituted the foundation for their further professional selfdesining regardless all the difference of their life circumstances. The point concerns the emotional basis on which the building of professional (and also personal) values and senses is constructed. This emotional foundation comprises several components. The main of these components are:

- a) trust to the world, which is grateful to a tender and cheerful mother;*
- b) the experience of strong and significant feelings;*
- c) altruistic motivation of choice regarding future profession (for instance: “to make happy a large number of people” according to S. Krymskii);*
- d) strongly marked cognitive interests (intensive reading, the interest to serious scientific literature);*
- e) formation of diligence as a manifestation of inner duty to realize some overindividual value of sense (rewriting of “Capital” of K. Marx by H. Shchedrovychii in his childhood);*

- f) leadership (including adolescent aggression, tolerance concerning the conflict);*
- g) wise selfishness (denial of comfort and temporary advantages to achieve a great goal (auto-realisation) for the sake of future great achievements).*

Під *досвідом дитинства* будемо розуміти те, що К. Роджерс називає «полем досвіду» (field of experience) – унікальну для кожної людини суб'єктивну реальність, що містить події її життя і доступна для розуміння. Поле досвіду може збігатись або не збігатись з об'єктивною реальністю. Це окремий світ, він суб'єктивний, вибірковий, внутрішньо недосконалий [17, с. 477].

Про важливість вражень дитинства у своєму становленні як людини і науковця читаємо у К. Ясперса (тут і далі ми не будемо перекладати російськомовні цитати): «Нельзя недооценить глубину той основы, которую заложили впечатления детства – насколько я смог их постичь: вынужденная изоляция уже в школе; болезнь, лишившая меня большей части того, что составляет естественную, здоровую жизнь; счастье жить в семье разумно мыслящих родителей, в семье, проникнутой любовью и дающей ощущение надежности; доверие, которое родители испытывали к жизни, принимая ее; сохранившееся на протяжении долгой жизни родство душ с любимой сестрой; консервативно-либеральная, оппозиционная политическая установка через аристократизм, стремление к демократии, которое преобладало и в семье матери, и в семье отца. Кратко отмечу два главных момента в моем творчестве. Сущность человека обнаруживается только в пограничных ситуациях. Поэтому я с молодых лет старался не отводить взгляда от самых экстремальных проявлений жизни. Это был один из мотивов, по которым я избрал своим поприщем медицину и психиатрию: хотелось узнать, где границы человеческих возможностей, и постичь значение того, что обыкновенно предпочитают не замечать, отводя взор, и замалчивать» [26, с. 324].

В автобіографіях видатних людей професійний проект в контексті самопроєктування зазвичай займає провідне місце: йдеться про усвідомлення і здійснення свого покликання (про «магію покликання» метафорично пише, наприклад, С.П. Тищенко) [15].

Хоча тут і спостерігається певний вихід за межі свого Я (пріоритетне місце займає діяльність), проте по суті йдеться про глибинні впливи усвідомленого покликання на формування авторської позиції особистості в загальному сенсі і зокрема на організацію системи її життєвих смислів і цінностей. Таким чином, основним предметом нашого розгляду є відношення між професійним проєктом і проєктом особистого самотворення в автобіографіях видатних науковців. Зокрема ми б хотіли з'ясувати, як саме усвідомлення свого покликання і професійне самопроєктування майбутнього видатного науковця впливає на ієрархію його життєвих смислів і цінностей (в ході особистісного самоздійснення).

При цьому ми розуміємо, що в науковій літературі неодноразово лунали застереження щодо недостатньої доказовості автобіографічного методу. Зокрема йшлося про його методологічну недостатність. Так, згадується як недолік брак репрезентативності, незнання і неврахування контексту, суб'єктивне зафарблення спогадів й ігнорування соціального контексту, що зумовлює формування особистості в цілому [16, с. 20]. Щоправда, водночас зазначається, що німецький філософ Е. Дільтей вважав біографічний метод найвищою формою гуманітарного дослідження [там само].

Наш вибір поля досвіду дитинства вимагає розгляду цілого «клубка» психологічних проблем, які, на наш погляд, пов'язані з розвитком особливо обдарованих індивідів. Серед них: співвідношення свободи і детермінованості розвитку; роль, значення і прояви виняткової обдарованості в дитинстві; здоров'я, егоїзм та евдемонізм в житті обдарованого підлітка; евристичний потенціал автобіографічного методу (archival research) в з'ясуванні зазначених проблем. У світовій психології вироблено чимало потужних понять, які в той чи інший спосіб

проливають світло на ці проблеми. Згадані поняття ми будемо використовувати в ході подальшого викладу.

В цій статті розглянемо, як бачать і оцінюють своє дитинство такі видатні вчені, як С. Кримський, Ю. Орлов, Ю. Шевельов, Г. Щедровицький, К. Ясперс (їхні автобіографії вийшли друком останнім часом). Вибір цих постатей продиктований тим, що, по-перше, їхні наукові досягнення отримали світове визнання, по-друге, тим, що вони написали автобіографії і, по-третє, тим, що вони (крім Ю. Орлова, фізика) працювали у наукових сферах, близьких або наближених до науки психології, і їхні погляди, а також життєва боротьба за свої ідеї є для нас зрозумілими і близькими, а соціальний контекст досить впізнаваним. Проте ближчий погляд показує, що порівнювати їх важко, а то й неможливо. Найперше це стосується їх соціального походження і матеріальних обставин життя. Так, батьки С. Кримського і Г. Щедровицького належали до радянської технічної еліти, їхні сім'ї жили у відносному достатку, потреби дітей були повністю задоволені. Батьки К. Ясперса були заможними бюргерами у довоєнній Німеччині, мали високий соціальний статус, батько займав значні посади, діти ні в чому не відчували потреби. Ю. Орлов народився у родині з сільської російської глибинки, виріс серед дуже бідних і простих людей, з дитинства бачив неприкриту наготу радянської дійсності у крайньому варіанті життя сільського, а далі міського пролетаріату. Ю. Шевельов був сином царського генерала німця Шнейдера, що в пориві вірнопідданих почуттів змінив своє прізвище на російське. Дитинство пройшло в достатку, але далі Юрій жив у постійному страху викриття свого «буржуазного минулого», зазнав різного роду утисків (мати-генеральша мила сходи і за це отримала дозвіл замешкати у 8-метровій комірчині при кухні своєї колишньої квартири). «Юрій Шевельов був людиною принципово антирадянською», – пише про нього сучасний автор [8].

Однак наше попереднє ознайомлення з автобіографічними творами обраних для аналізу вчених показує, що, не дивлячись на значні відмінності у їх житті, існують все ж таки певні

моменти, спільні для всіх обраних нами героїв. Розглянемо ці моменти, починаючи з раннього дитинства – виховання в сім'ї, стосунків з батьками і зокрема з матір'ю. Про сумну долю людей, які в ранньому дитинстві не зазнали материнської ласки, писали ще античні автори. Наприклад, читаємо у Вергілія: «Хлопчику любий, навчися! Кого бо не пестила мати, той не зазнав ні поваги богів, ні кохання богині» (переклад М. Зерова). Забезпечується ця передумова обставинами раннього дитинства, сімейною атмосферою, задоволенням основних потреб дитини – всим тим, що залежить найперше від матері і що породжує у дитини довіру до світу.

Поглянемо, як пишуть про свою сім'ю і свою матір наші герої.

З великою повагою згадує про свою матір Г.П. Щедровицький: «Мать ...была действительным стержнем семьи, определяла морально-этическую атмосферу в доме. Она, в общем-то, была главным человеком в семье, и нравственные устои нашего дома определялись именно ею. ... Я всегда удивлялся той любви, которой она пользовалась среди своих подчиненных, и другого такого случая в жизни своей больше не встречал. ...Однажды один из моих приятелей сказал мне: «Ты думаешь, мы к тебе ходим? Нет, мы к твоей матери ходим» [24, с. 32].

Ось що пише про свою матір К. Ясперс: «Она осветила своей бесконечной любовью все мое детство, детство других младших в семье, всю последующую нашу жизнь. Она вдохновляла нас на достижение наших целей своим неукротимым темпераментом, окрыляла нас своим пониманием жизни, для которого не существовало рамок условностей, и оберегала нас своей мудростью» [с. 208].

Про певну депривацію можна говорити стосовно Ю. Орлова (до 4-х років він жив на селі у бабусі, яка лікувала його ноги: з двох років вони йому чомусь відмовили).

Життя його матері було дуже важким і складним – вона виросла в середовищі безпритульних. І якби не зустріч з майбутнім чоловіком, якому вона одразу і беззастережно

повірила (їй було 14 років, йому – 18), навряд чи мало б суспільство таку видатну людину, як Ю. Орлов.

А ось що про свою матір згадує Ю. Шевельов: «Життя її було від початку і до кінця життям матері. Вона не жила для себе, вона мислила себе тільки в дітях. Безродинне дитинство, втрати дітей одного за одним, вроджене почуття – і виховане також – обов'язку, – все це спричинило беззастережність і повноту посвячення себе дітям, від 1925 року – мені самому. Але, повторю, завжди в межах розуму, ніколи не припускаючи розбещування.

Не так давно генеральша, вона стала прибиральницею, потім дрібним підприємцем. Амплуа прибиральниці відповідало добі військового комунізму, амплуа дрібного підприємця – добі НЕПу. Мабуть, усі ці перевтілення багато коштували матері в її душі, але вона ніколи не нарікала, не скаржилася. Вона любила казати:

– Ніяка чесна праця не принижує людину» [23, с. 23].

В автобіографіях, залучених нами до аналізу, звертає на себе увагу раннє захоплення майбутніх учених серйозним читанням.

Майже для всіх аналізованих нами вчених серйозне читання почалось у підлітковому віці.

Що стосується Ю. Орлова, сільського хлопчика, який опинився в столиці, то це була просто перша радість читання, відвідування бібліотеки. «Скільки було, виявляється, книг на світі, очі розбігалися. З презирством відкинув твори для молодших школярів і обрав історію мавпи – «Орангутанг». Він жив із людьми і став майже людиною, що його, здається, й занапастило. Який був би я радий зустрітися з ним знову, особливо подивитися фотографію – орангутанг обідає з друзями і статечно розмовляє».

Це ж можна сказати про Ю. Кримського, який підлітком потрапив до бібліотеки і почав читати все підряд. «Каждый день по многу часов я проводил в той самой библиотеке, что была напротив моего дома. И там был такой человек, зав. читальным залом, он был в опале, был гонимый, потому что оставался здесь

в оккупации при немцах заведовать библиотекой, он же, кстати, ее и спас. Звали его Федор Федорович Запеченко, кстати, он был аристократического происхождения, из рода Милорадовичей. И вон он стал меня опекать, допускал меня в книгохранилище. Я проходил туда, передо мной ряды книг, полки, и такая лестница кося – наверх. И я начинал снизу доверху по косой, по диагонали проходить, прочитывая практически все, что мне попадалось. Вон это были мои университеты вместо школы».

К. Ясперс зізнається: «Первым из философов, который открыл меня, был Спиноза. В университете я время от времени читал Фехнера, Вундта, Шопенгауэра, но Канта еще не понимал. Для моего мышления эти авторы значили очень много. Я был полностью погружен в науку» [24, с. 326].

Г. П. Щедровський навчився читати в 4 роки і з того часу читав все, що попадалось. Далі дядько подарував йому 8 книг Лавісса і Рамбо про історію XIX століття, які дуже вплинули на його розвиток. «Вся сложнейшая картина исторического анализа XIX века – его уровни, планы и срезы – стояли передо мной как живые».

Не виключено, що цей ранній досвід аналізу явищ з урахуванням всіх змінних став базою для подальшої методологічної практики Г.П. Щедровицького. І далі. «...В конце восьмого класса я принялся писать всеобщую историю искусств...В ходе работі я столкнулся с многочисленными ссылками на Маркса, Энгельса, на «Капитал» Маркса и решил, что должен проработать «библию» марксизма. Начал я где-то с лета 1944 года, между восьмым и девятым классами ...».

Щось подібне пережив і Сергійко Кримський – з Гегелем, якого він почав читати з 7-го класу.

«Свой первый томик Гегеля там (на Евбазе в Киеве –авт.) купил, «Малую логику».

...Гегель меня сразу увлек. Вначале, не вдаваясь особенно в смысл, а осваивал гегелевский язык, привыкал к нему. Понимаете, я воспринимал не столько философию Гегеля, сколько его язык.... до сих пор дословно помню целые куски, фрагменты гегелевских текстов. А тогда мог воспроизводить не

только сам текст, но свободно имитировать гегелевский стиль, его фразеологию и т.д. В общем, к окончанию школы я **довольно прилично освоил все одиннадцать томов Гегеля, которые были у меня**».

Проте інтенсивне читання ще не пов'язувалось з професійними намірами. Наприклад, Кримський мріяв стати археологом (після читання в «Піонерській правді» про розкопки гробниці Тутанхамона).

Не можна не звернути увагу ще на один цікавий збіг у біографіях наших вчених: йдеться про межову ситуацію чи межове екстраординарне переживання, якого вони зазнали.

Сюди відноситься ситуація зомління, якого зазнав маленький С. Кримський при виді зоряного неба.

«Я сказал, что в детстве вокруг меня была половецкая степь, которую сейчас я еще помню, как ковыльную. Я помню степь, по которой ходили дрофы, в детстве они меня поразили.

Степь сыграла некоторую роль в моей жизни, об этом расскажу детальней. Мальчишкой я обладал достаточно большой свободой. Мой отец любил охоту, част брал с собой, я любил ночевать с ним в степи. Лежа в степи, смотрел в небо и представлял себе (это я сейчас понимаю, тогда я этого слова не знал) бесконечность. В результате такого созерцания как-то раз потерял сознание. Мне было лет 7-8. С тех пор образ звездного неба меня всю жизнь преследовал...

Опыт сознания степи и осознания бесконечности был, как я теперь понимаю, *толчком* всей моей жизни. Так медитировал я над степью где-то в 60 лет, а в детстве это только *толчки* были. **Вот эта тема степи и звездного неба меня сопровождала всю жизнь**» [3].

У Ю. Орлова це була драматична ситуація, коли на них з бабусею Пелагеєю напала зграя вовків. Лише чудом вороний дістався до рідного двору. Чотирирічний Ю. Орлов (Єгор) був на возі, вкритий з головою кожухом, а бабуся, тримаючи в одній руці сокиру, а в іншій віжки, гнала коня:

– Пречиста Діво! Божа Мати! Помилуй і спаси! Помилуй! Спаси! Дитя! Дитя врятуй! Єгорушко... – кричала бабуня.

Ця небезпечна пригода, яка довго обговорювалося в сім'ї, стала для малого Юрка справжнім емоційним потрясінням і неабияким шоком. Не виключено, що цей епізод, глибоко запавши в пам'ять Юрка, посприяв тому, що в своєму дальшому житті Орлов жив не лише у світі ідей, але й глибоко переймався соціальними ситуаціями, брав на себе соціальну відповідальність, виявляв ініціативи, за які платив роками концентраційного табору і заслання.

К. Ясперс був дуже хворобливий, і лікарі не обіцяли йому довгого життя, проте він провадив напівбогемний спосіб життя, а врешті вирішив кинути заняття правом (про що його прохав батько) і зайнятися медициною.

Великий внесок до розвитку усіх цих непересічних особистостей зробили проблеми, пов'язані з агресивністю світу, що їх оточував, а також з власною підлітковою агресивністю. Так, для Ю. Шевельова такою подією було його навернення до українства. Живучи в Харкові, він з певною зневагою ставився до української мови та культури як «сільської».

«Серед книжок, що їх подарував сестрі Толя (Носов, друг дитинства – авт.), була «Ілюстрована історія України» Михайла Грушевського. Слайд моєї пам'яті: сіра коленкорова оправа книжки, на ній чорні стилізовані літери прізвища автора й назви книги, червоний козак з червоною плямкою одержі чи то головного вбрання. Якось сталося, що я з Толею були самі в комірці «для прислуги», на столику лежала книжка Грушевського, і це навело мене на думку про мову, якою вона була написана (хоч самої книжки я тоді не читав). Ніби роблячи велику послугу Толі, я сказав щось про те, що, правда, українська мова існує (велика поступка з мого боку!), але вона не красива (акт агресії з мого боку), мовляв, на що ж її вживати, коли вона така! Я сподівався гострої відповіді, лекції, нотації, вибуху гніву. Але Толя спокійно відповів:

– Мова, якою говорять мільйони людей, не може бути некрасива.

...Більше між нами ніколи мови про красу чи не-красу української мови не було. Але його коротка репліка стала

«неначе цвяшок, в серце вбитий». ...Але українськість лишилася на все життя, і ці сторінки я тепер цяпаю таки українською мовою, хоч міг би це робити російською чи англійською.

Заважило в цій тривалості й відданості те, що було далі: високі осяги української культури – «Березіль» Курбасів, писання Миколи Хвильового, який, як на мене, йшов в одному річищі з Борисом Пільняком, але йшов глибше і цікавіше, вірші Павла Тичини (який починався для мене не «Соняшними клярнетами», а, поза хронологією, «Вітром з України», які її подруга подарувала сестрі Вірі з написом «*Аматорці української поезії*»), прозою Юрія Яновського, відкриттям після нездарних перекладів Сологуба Шевченка в оригіналі, а особливо, на перших кроках, відкриттям Лесі Українки з її поєднанням європейськості з українськістю. Бо я не був селяк, і українськість найбільше промовляла до мене через європейськість. Та може й це не мало б остаточного, вирішального значення, якби не пізніше, вже від кінця двадцятих років почате, а в тридцятих доведене до гротескної трагедії переслідування українців і української культури. ...Коли запроваджувано папшпорти, треба було визначити для папшпорта свою національність, я усвідомлював, що було б куди безпечніше написати *росіянин*, і це цілком залежало від мого вільного вибору але після недовгих вагань я вибрав – *українець*.... [23, с. 73].

І ще "" дне. Пам'ятаючи про своє вище призначення талановита людина має за потреби протистояти тиску і спробам маніпуляції з боку інших людей [5, с. 36].

В цьому сенсі цікавим є фрагмент спогадів Ю. Орлова про підготовку до навчання в університеті. Він повернувся з фронту і застав свою матір в страшних, непридатних для життя умовах. Мати переказала синові пропозицію вступити до лав міліції з тим, щоб отримати краще житло і перспективу його покращення. Проте син залишався неблаганним: тільки навчатись. «Я фактично вбив її своєю відмовою. У неї не було ні здорового житла, ні здорового харчування вже до самого кінця її недовгого життя. Такою була ціна моєї освіти» [13, с. 100].

Висновки. Підсумовуючи все сказане вище, можемо зробити певні висновки:

1. Дитинство й отрочество дійсно справляють великий вплив на дальше професійне самопроекування обдарованої особистості.
2. Цей вплив полягає, перш за все, у створенні емоційного фундаменту, на якому далі будуватиметься споруда професійних цінностей і сенсів.
3. Зазначений емоційний фундамент містить такі складові: а) довіра до світу, народжена під впливом ніжної і життєрадісної матері; б) досвід значущих переживань; в) альтруїстична мотивація вибору майбутньої професії («принести користь людству» у С. Кримського); г) пізнавальні інтереси (інтенсивне читання, інтерес до серйозної наукової літератури); д) формування працьовитості як вияв внутрішнього зобов'язання реалізувати якусь понадіндивідуальну смислову цінність (переписування «Капіталу» К. Маркса малим Г. Щедровицьким); е) ініціативність (включно з підлітковою агресією), конфліктність як модель подальшого існування; є) розумний егоїзм (як умова самозбереження обдарованої особи, що готує себе до майбутніх звершень).

Особливу вагу має, на наш погляд, пережита в дитинстві подія, яка перевернула все подальше життя авторів. Так, для С. Кримського це було зомління при виді зоряного неба, коли перед ним, семирічним хлопчиком, наочно постала проблема нескінченності (цього поняття і слова він ще не знав). Сам він це усвідомив, як «перший філософський поштовх», що далі вилився в ідею «ціннісно-смислового універсуму».

Для Ю. Орлова це був страхітливий епізод, коли на нього і його бабусю напали вовки, від яких вони ледве врятувались. Відтоді все його життя відбувалось в обставинах небезпечної боротьби з радянським режимом. Навіть книгу своїх спогадів він озаглавив: «Небезпечні думки».

Література

1. Вергілій. IV еклога / Зеров Микола. Вибрані твори. Упорядник В. Панченко. – К.: «Смолосип», 2015. – 358 с.
2. Кон И.С. Открытие «Я» / И.С. Кон. – М.: Политиздат, 1978. – 387 с.

- 3.Крымский С.Б., Чайка Г.А. Сергей Крымский: наш разговор длиною в жизнь. (Цикл интервью Г.А. Чайки) / С.Б. Крымский, Г.А. Чайка. – К.: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2012. – 436 с.
- 4.Кульчицька О.І. Біографічні і соціально-психологічні фактори розвитку творчої обдарованості // Обдарованість, творчість, здібності: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В.О. Моляка, О.Л. Музики. – Житомир: Вид-во Рута, 2006. – 320 с.
- 5.Леонтьев Д.А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности // Психологический журнал, 2000, том 21, номер 1, с. 15-25.
- 6.Лубчак, Вадим. «Юрій Шевельов був людиною принципово антирадянською». – Г. «День», № 239, 19-20.12.2014. – С. 7.
- 7.Музыка О.А. Біографічне дослідження ціннісної свідомості творчо обдарованої особистості // Обдарованість, творчість, здібності: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В.О. Моляка, О.Л. Музики. – Житомир: Вид-во Рута, 2006. – 320 с.
- 8.Мэй Р. / Роаль Мэй. Искусство психологического консультирования / Пер. с англ. Т.К. Кругловой. – М.: Независимая фирма «Класс», 1994. – 144 с.
- 9.Мэй, Ролло. Искусство психологического консультирования. М.: «Независимая фирма «Класс», 1994. – 132 с.
- 10.Обдарованість, творчість, здібності: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В.О. Моляка, О.Л. Музики. – Житомир, 2008. – 319 с.
- 11.Орлов Ю.Ф. Небезпечні думки. Мемуари з російського життя. К.: Смолоскип. Пер. з рос. Петра Ромка; передм. Євгена Сверстюка. – К.: «Смолоскип», 2012. – 406 с.
- 12.Перцов А.В. / А.В. Перцов. Молодой Яснерс: рождение экзистенциализма из пены психиатрии. – Санкт-Петербург: Издательство РХАГ, 2012. – 206 с.
- 13.Повякель Н.И. Биографический метод / Психологи личности: Словарь-справочник / Под ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – С. 20.
- 14.Райкрофт, Чарльз. Критический словарь психоанализа. – С.-Петербург: Восточно-Европейский Институт психоанализа. – 1995. – 250 с.
- 15.Собчик Л. Цвет миндаля.
- 16.Соловьев Э.Ю. Биографический анализ как вид историко-философского исследования // Вопросы философии, 1981, № 9. – С.132-145 (статья вторая).

17. Тищенко С.П. / С.П. Тищенко. Відтворене «Я» у просторі автобіографічного дискурсу. – Ж. «Практична психологія і соціальна робота», № 10, 2013. – С. 1-6.
18. Тищенко С.П. Феноменологічний досвід особистості у словесному вираженні – інтерпретація автобіографічних наративів / С.П. Тищенко // Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України. – Вип. 38. – С. 306-336.
19. Фрейджер, Роберт, Фейдимен, Джеймс / Роберт Фрейджер, Джеймс Фейдимен. Личность: теории, эксперименты, упражнения (психологическая энциклопедия. Пятое международное издание). – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, «Издательский дом НЕВА»; Москва: «ОАМА-ПРЕСС», 2001. – 864 с.
20. Щедровицкий Г.П. Я всегда был идеалистом... – М., 2001. – 368 с.
21. Ю. Шевельов (Юрій Шерех). Я – мене – мені... (і довкруги). Спогади. 1. В Україні. – Харків-Нью-Йорк, 2001, Видання часопису «Березіль», Видавництво М.П. Коць. – 428 с.
22. Ю. Шевельов (Юрій Шерех). Я – мене – мені... (і довкруги). Спогади. 2. В Європі. – Харків-Нью-Йорк, 2001, Видання часопису «Березіль», Видавництво М.П. Коць. – 303 с.
23. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем., 2-е изд. – М.: Республика, 1994. – 527 с.
24. Ясперс К. Философская автобиография // А.В. Перцов. Молодой Ясперс: рождение экзистенциализма из пены психиатрии. – Санкт-Петербург, Изд-во РХГА, 2012. – С. 207-337.

*Вперше опубліковано: Технології розвитку інтелекту,
Том.1, вип. 9(2015). Зі скороченнями.*

Г.А.Балл

БАЗОВЫЕ ПОНЯТИЯ ОБЩЕЙ ТЕОРИИ ЗАДАЧ

Описываются общенаучные понятия, необходимые, по мнению автора, для разработки теории задач, в том числе такие, как "система" "структура", "информация", "модель", "смысл", "воздействие", "операция", и выясняются соотношения между ними. Дается определение задачи как системы, обязательными компонентами которой являются: